

אוניברסיטת בר-אילן

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבו ע י

פרשת וארא, תשס"ד
מספר 532מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

מישאל ועזריה ומסירות הנפש של הצפרדעים

בפרשתנו מתוארת מכת הצפרדעים, שעל פי התיאור חדרו לכל מקום בבתי המצרים, ואף נכנסו לתנורים (ז:כח).

על כך נאמר בברייתא במסכת פסחים (נג, ע"ב):

עוד זו דרש תודוס איש רומי, מה ראו חנניה מישאל ועזריה שמסרו עצמן על קדושת השם¹ לכבשן האש? נשאו קל וחומר בעצמן מצפרדעים, ומה צפרדעים שאין מצווין על קדושת השם כתיב בהו: ובאו ועלו בביתך וגו' ובתנורין ובמשארותיך, אימתי משארות מצויות אצל תנור? הוי אומר בשעה שהתנור חם,² אנו, שמצווין על קדושת השם, על אחת כמה וכמה.

דרשת תודוס איש רומי, שחנניה, מישאל ועזריה קידשו את השם כי למדו זאת מן הצפרדעים, עוררה מספר שאלות: כיצד ניתן ללמוד קל וחומר מבעל חיים שאין לו דעת ואינו מצווה על 'וחי בהם'? מהו הקל וחומר שנלמד מן הצפרדעים?³ והשאלה העיקרית היא של בעלי התוספות (שם, ד"ה: 'מה ראו'): מה החידוש בדרשה זו? הרי חנניה, מישאל ועזריה נתבעו להשתחוות לצלם בפרהסיא, ומסקנת הגמרא בסנהדרין (עד, ע"א) היא, שבפרהסיא לכולי עלמא ייהרג ואל יעבור, אפילו על מצווה קלה, מדוע אפוא יש צורך ללמוד זאת מן הצפרדעים?

על השאלה בדבר החידוש שיש במעשה קידוש השם שלהם, נאמרו מספר תירוצים.¹ אך נראה לומר בפשטות שחנניה מישאל ועזריה 'מסרו עצמן' – השליכו עצמם לכבשן האש ולא חיכו שהגויים ישליכום, מפני שלמדו קל וחומר מן הצפרדעים שנכנסו בעצמן לתוך תנור לוהט.

¹ המילים 'על קדושת השם' החוזרות ונשנות לגבי חנניה, מישאל ועזריה בדברי תודוס איש רומי חסרות בדפוסים קדומים ובמקבילות המביאות את דבריו של תודוס [ספרא פרשת אחרי מות פי"ג, יג (מהדורת וויס פ"ו, עמודה ב); סנה' קי, ע"ב]. ראה: דקדוקי סופרים על פסחים, שם, אותיות מ-נ; א' גרינולד, "קידוש השם: בירורו של מושג", מולד (סדרה חדשה), כרך א, חוברת 4 (פברואר מרס 1968), עמ' 476 - 484.

² בחידושי אגדות של המהרש"א על פסחים, שם, מובא שהכתוב הזכיר תנור כי "דבר זה הוא יותר פליאה וקידוש השם בצפרדעים מכל שאר מינים לפי שהצפרדעים טבען במים ולהרחיק עצמן מן ההיפוך שהוא האש, ואף על פי כן בשליחות השי"ת קדשו עצמן בשליחותן שלא להרחיק עצמן מן התנור גם שהיה אש בתוכו".

³ ראה: מהרש"א, שם.

¹ ר' תם בתוספות על פסחים, שם, ד"ה: 'מה ראו' מפרש "דצלם זה שעשה נבוכדנצר לאו עבודה זרה הוה אלא אנדרטא שעשה לכבוד עצמו ולכך קאמר מה ראו". לפי פירוש זה קשה מדוע 'מסרו עצמן על קדושת השם', הרי אין איסור להשתחוות לאנדרטא של מלכים? ומבאר זאת רבנו דוד בר ראובן בנפיד, תלמיד הרמב"ן, בחידושי על מסכת פסחים שם (מהדורת א' שושנה, ירושלים תשל"ח, עמ' שח): "הם דקדקו בדבר וראו שהיה עושה לכבוד עצמו ולמעט כבוד שמים, מסרו עצמן לכבשן האש מקל וחומר מצפרדעים, שכל שיש בו ענין קדושת השם ראוי למסור את נפשו עליו". והשווה חידושי הר"ן על פסחים, שם; שיטה מקובצת על כתובות לג, ע"ב מובא בשם הרמב"ן, הרשב"א והרא"ה; ובאופן דומה מובא בנימוקי יוסף על סנהדרין פרק שמיני, דף יח, ע"א מדפי הרי"ף: "אם הוא אדם גדול וחסיד, ירא שמים, ורואה שהדור פרוץ בכך, רשאי לקדש השם ולמסור עצמו אפילו על מצוה קלה כדי שיראו העם וילמדו ליראה את השם... והיינו דאמרין (פס' נג, ע"ב) מה ראו... שהפילו את עצמן לכבשן האש, פירוש ולא השתחוו לצלם, שהרי לאו ע"ז היתה אלא אנדרטי של מלכים לכבוד בעלמא? אלא מתוך שהיו רובן טועין וסבורים שהיתה ע"ז, היה קדוש השם במה שעשאו... מפני שהיתה השעה צריכה לכך".

ביאור זה עולה במפורש מנוסח הברייתא במדרש שוחר טוב, מזמור כח (מהדורת באבער, ווילנא תרנ"א, עמ' קטו):

מיד השליכו עצמן לכבשן האש, לקדש שמו של הקב"ה, ומנין דרשו חנניה מישאל ועזריה להשליך נפשם על קדושת השם? נשאו קל וחומר מצפרדעים. מה כתיב בהן? ובתנורין ובמשארותיך, אימתי משארת מצויה אצל תנור? בשעה שהוא חם, מלמד שהיו הצפרדעים משליכות עצמן לתוך התנור, ויורדות לקדש שמו של הקב"ה. ומה פרע להם הקב"ה? כל הצפרדעים שבמצרים מתו, שנאמר וימותו הצפרדעים מן הבתים ומן החצרות ומן השדות, ואותן שירדו לתנור לא מתו, מפני שמסרו עצמן לשריפה, לקיים גזירתו של הקב"ה, לפיכך עלו חיים מן התנור, וירדו ליאור, שנאמר רק ביאור תשאנה. תודוס איש רומי אומר, דרשו חנניה מישאל ועזריה ואמרו: ומה אם צפרדע שאין להם זכות אבות, ועל ידי שמסרו עצמן על קדושת השם ניצולו, אנו בני אברהם יצחק ויעקב, ונצטוונו על קדושת השם, ועתיד ליפרע לנו שכר שלם, על אחת כמה וכמה שאנו חייבין למסור נפשינו על קדושת השם.

מסירות הנפש של חנניה מישאל ועזריה מעלה שאלה הכרוכה בדיון עקרוני על מעשה ההתאבדות. במקרא מסופר על מעשהו של שאול המלך שנפל על חרבו (שמו"א לא:ד), אך אין שם הערכה מפורשת של המעשה, אם היה כהלכה אם לאו. אבל חז"ל, בתוך הדרשה שאוסרת להתאבד, מצרפים את מעשהו למעשה של חנניה מישאל ועזריה. כך נאמר במדרש רבה, פל"ד, יג (מהדורת תיאודור אלבק, עמ' 324):

'אך את דמכם לנפשתיכם' - להביא את החונק עצמו, יכול כשאול? ת"ל: 'אך', יכול כחנניה, מישאל ועזריה? ת"ל: 'אך'.

מדברי המדרש: 'יכול כשאול' - ת"ל אך, יכול כחנניה, מישאל ועזריה - ת"ל 'אך', עולה שחנניה, מישאל ועזריה ניסו לשלוח יד בנפשם כפי שנהג שאול, שהרי הם נזכרים יחד עמו בהקשר לאיסור התאבדות, ואף הם, כשאול, מוצאים מכלל איסור המאבד עצמו לדעת.

בדרך זו מפרשים רבותינו בעלי התוספות את דברי המדרש (ראה לעיל):

יכול אפילו כחנניה מישאל ועזריה? ת"ל 'אך', פירוש: יכול אפילו כמו אלו שמסרו עצמן לקידוש השם, שלא יוכל לחבול בעצמו אם הוא ירא שלא יוכל לעמוד בניסיון? ת"ל: 'אך', כי בשעת השמד יכול למסור עצמו למיתה ולהרוג עצמו.²

כך אף מבאר ר' שלמה הלוי אלקבץ, מגדולי המקובלים בצפת במאה השש עשרה, בספרו מנות הלוי על מגילת אסתר ומסכת מגילה (ברוקלין תשל"ו, ז, ע"ב - ח, ע"א) שחנניה וחבריו מסרו עצמן - הפילו עצמן לכבשן האש, ולכן מובנים דברי המדרש אשר מנה אותם ביחד עם שאול והתיר במקרים אלה את ההתאבדות. לדעתו, תודוס איש רומי שאל מדוע קפצו בעצמם לאש, ולא נהגו כר' חנניה בן תרדיון אשר אמר: 'מוטב שיטלנה... ואל יחבול בעצמו', ועל כך ענה קל וחומר מצפרדעים. וכן כותב ר' יונתן אייבשיץ, מחכמי אשכנז במחצית הראשונה של המאה השמונה עשרה, בספרו יערות דבש (ח"א, קארלסרוה תרכ"ו, כו, ע"א):

נראה ליישב קושיית התוס'... אמרין במדרש אך דמכם לנפשתיכם אדרוש. יכול כחנניה מישאל ועזריה וכו', וצריך לומר דגם הם היה להם פחד אולי יכו אותן ויעבירו אותן על דת, כמאמרם אלו הוו נגדי לחנניה מישאל ועזריה הוו פלחא לצלמא, כי היו מפונקים מנוער מזרע מלכות, ואין להם כוח לסבול ייסורין, לכך בהגיעם לכבשן האש מהרו והשליכו עצמן לכבשן האש ולא המתינו עד שהשליכו אותם הגויים לכבשן האש כדי לפטור מידי נבוכדנצר לבל יתעולל בהן בהכאות, ולא עשו כמו ר' חנניה בן תרדיון שאמר מוטב שיטלנו מי שנתנו בי ואל אחבול בעצמי... וזהו מה ראו חנניה מישאל ועזריה

באוצר הגאונים, סנהדרין, עמ' תכח, סי' תתקפב בשם אחד הגאונים; בחידושי רבנו דוד בר ראובן בונפיד, שם; בערוגות הבושם (לר' אברהם בן עזריאל מזקני ביהם במחצית הראשונה של המאה השלוש עשרה) ח"א, מהדורת אורבך, ירושלים תרצ"ט, עמ' 222, בשם הראב"ד; במהר"ם חלוואה על פסחים, שם ועוד, מובא: "מה ראו שמסרו עצמן לכבשן האש ולא הרגו עצמן, שאע"פ שההורג עצמו נתרבה מאך את דמכם לנפשתיכם אדרש, הרי אמרו יכול אפילו נרדף כשאול, ת"ל אך. ומשני נשאו קל וחומר בעצמן מצפרדעים שמצוה לקדש את השם." דהיינו, יש יותר קידוש השם כאשר הם נהרגים בפומבי מאשר אם יהרגו את עצמם בסתר. באוצר הגאונים, שם מובא פירוש נוסף: 'תודוס סבירא ליה כר' ישמעאל דאמרין בפרק אין מעמידין, ר' ישמעאל אומר שאם אומר לו אדם עבוד עבודה זרה ואל תהרג, שיעבור ואל יהרג, שנאמר וחי בהם ולא שימות בהם. יכול אפילו בפרהסיא, ת"ל ולא תחללו את שם קדשי. ואע"ג דחנניה מישאל ועזריה בפרהסיא הוו מיהו אע"ג דכתיב ולא תחללו את שם קדשי, לא חזינא מיניה בהדיא שישמור נפשו על קדושת השם, והם נשאו קל וחומר וכו' וכיון שנצטוונו על קידוש השם, דכתיב ולא תחללו, חייבין אנו למסור נפשנו בו'. באופן שונה כותב המהרש"א, שם: 'תודוס... סבירא ליה כר' ישמעאל... ומה שהקשו עוד דהא בפרהסיא כולי עלמא מודי דיהרג ואל יעבור כדאיתא בפרק בן סורר, יש לומר דלא קושיא היא, דלא בפרהסיא הוו, דלא הוו שם עשרה מישאל בצלם שהעמיד בבקעת דורא, וכדאמרין גבי נעמן שלא היו עשרה מישאל בבית רמון דליכא פרהסיא אלא בעשרה מישאל, כדכתיב ונקדשתי בתוך בני ישראל'.

² אך בפירוש השני כתבו רבותינו בעלי התוספות: "יכול כחנניה וחבריו שכבר נמסרו למיתה? ת"ל: 'אך', אבל אינו יכול להרוג את עצמו". דהיינו, חנניה וחבריו לא ניסו להתאבד, אלא אחרי השליכותם לכבשן האש.

שהשליכו עצמן לכבשן האש. ולמה לא המתינו עד שהשליכו אותן, על זה קאמר דלמדו קל וחומר מצפרדעים שעלו מעצמן בתנור.

לדעת ר' יונתן אייבשיץ, חנניה, מישאל ועזריה השליכו עצמם לתוך כבשן האש, כי חששו שהגויים יענו אותם כדי להעבירם על דתם, וכפי ש"כתבו התוספות, שבשעת השמד נהגו להקל לשחוט בניהם ובנותיהם מפחד שחם וחלילה יעבירו אותן על דת".

ד"ר יחזקאל ליכטנשטיין
המחלקה לתלמוד

הדף מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע